

ՀԱՅԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԱՌԵՎՏՐԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ,
ՎԱՐՉԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ԳԻՏԱԿՐԹԱԿԱՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔՈՒՄ
(19-ԸՂ Դ.- 20-ԸՂ ԴԱՐԻ ՄԿԻԶԲ)

XIX դարում և XX դարի սկզբին Օսմանյան կայսրության ամեննին էլ ոչ բարենպաստ (իրականում՝ դժնդակ) պայմաններում հայ վաճառականները, արդյունաբերողները, պետական գործիչները, բժիշկներն ու դեղագործները, մանկավարժները, գիտնականները, երաժիշտները, ճարտարապետները, նկարիչներն ու քանդակագործները, թատերական գործիչները, հրատարակիչները մեծ գործունեություն են ծավալել և բացառիկ դրական ազդեցություն ունեցել Օսմանյան տնտեսության և «համաօսմանական» մշակութային կյանքի վրա, ինչն ընդհատվեց Հայոց ցեղասպանության ու նաև հանրապետական Թուրքիայում հայահալած քաղաքականության արդյունքում: Թուրքական պատմագրությանը և Թուրքիայում լույս տեսած հրապարակախոսական բնույթի հրապարակումներին ու թուրքական մշակույթի գործիչների հուշերին ավանդաբար բնորոշ են եղել հայերի, հույների, կայսրության այլ ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններից սերված մտավորականների դերն ու վաստակը ամեն կերպ թուրքերին վերագրելու փորձերը: Ներկայումս էլ թե՛ թուրք բարձրաստիճան պաշտոնյաները, թե՛ լրագրողները և թե՛ «ակադեմիական շրջանակների ներկայացուցիչները»⁴⁷¹ առիթը բաց չեն թողնում խոսելու Օսմանյան կայսրությունում հայերի և հույների բարեկեցության և հարստության մասին, սակայն միաժամանակ խուսափում են պատասխանել հետևյալ պարզ հարցին՝ ո՞ր կորավ հայ գործարարների ահռելի սեփականությունը: Այժմյան թուրքական քաղաքական վերնախավը շահարկման միջոց է դարձնում Օսմանյան կայսրությունում հայերի ներդրումը և դա ներկայացնում եննգափոխված ու իրեն շահեկան ձևով: Մեր նպատակն է օբյեկտիվորեն ցույց տալ հայերի իրական դերը Օսմանյան կայսրության մշակույթում, տնտեսության մեջ և այլ ոլորտներում, միննույն ժամանակ վեր հանելով հայերի նկատմամբ պետական հալածանքի կոշտ դրսևորումները՝ հակադարձել թուրքական այն մոտեցումներին, թե հայերը Օսմանյան կայսրությունում գտնվել են երանելի վիճակում: Թուրք պատմագրության կողմնապահությանը, թուրք հեղինակների հաճախ իրարամերժ մտքերին և ակնհայտ խեղաթյուրումներին, մշակույթի որոշ բնագավառներ արհեստականորեն «թուրքացնելու» միտումներին հակակշռելուն է նպատակաուղղված սույն հոդվածը:

Հայտնի է, որ Օսմանյան կայսրության տիրապետող ժողովրդի՝ թուրքերի մշակութային և տնտեսական զարգացումը գնալով ավելի ետ էր մնում նրանց ճնշման տակ գտնվող ոչ մուսուլմանական ժողովուրդների զարգացումից: Հույները, հայերը, մյուս կրոնական և ազգային փոքրամասնությունների ներկայացուցիչները, լինելով

⁴⁷¹ 2010 թվականի նոյեմբերի 29-ին Վաշինգտոնում Թուրքիայի ԱԳ նախարար Ահմեդ Դավութօղլուն հայտարարել է հետևյալը. «Իրադարձություններից ընդամենը մեկ տարի առաջ, այսինքն՝ 1914 թ., Թուրքիայում հայ նախարարներ կային, եվրոպական մի շարք մայրաքաղաքներում Թուրքիան ներկայացվում էր ազգությամբ հայ դեսպանների կողմից, իսկ օսմանյան աղբյուրներում հայերը հիշատակվում էին որպես «ամենահավատարիմ հպատակներ (millet-i sadıka)»: Տե՛ս Դավութօղլու. Եթե արձանագրությունները հաստատվեն առանց ԼՂ խնդրի լուծման, իրավիճակի սրման դեպքում Թուրքիան կրկին կփակի սահմանը, [http:// news.am/arm/print/39862.html](http://news.am/arm/print/39862.html)

անհամեմատ ավելի քաղաքակիրթ, բացառիկ դերակատարություն ունեին երկրի տնտեսական, մշակութային ու հասարակական կյանքում: Հայերն Օսմանյան կայսրության մշակութային ամենատարբեր ոլորտներում՝ կրթական (Գրիգոր Զոհրաբ, Կարապետ Շահպազ, Միքայել Փորթուգալ, Հովհաննես Սազրզ⁴⁷², Պողոս Գալրպյան, Միհրան Աբիկյան⁴⁷³, Ճանիկ Արամյան), առողջապահական (Հակոբ Դավուդյան, Սերովբե Վիչենյան, Գասպար Սինապյան⁴⁷⁴, Միքայել Խորասանձյան⁴⁷⁵), գրադարձարական (Պողոս Արապյան, Հովհաննես Մյուհենտիսյան⁴⁷⁶, Հակոբ Մաթևոսյան, Հովհաննես Թոզյան⁴⁷⁷, Ռուբեն Քյուրքչյան, Կարապետ Փանոսյան), ճարտարապետական (Պալաններ, Բաղդասար Միրանշահյան, Գևորգ Ասլանյան, Հովսեփ Ազնավուր, Մկրտիչ Չարքյան⁴⁷⁸), երաժշտական (Տիգրան Չուխաջյան, Արշակ Պենկյան⁴⁷⁹), գեղանկարչական և քանդակագործական (Մանաս ընտանիքի անդամներ⁴⁸⁰, Պետրոս Արապյան, Տիրան Չիրաքյան, Մկրտիչ Ջիվանյան, Հովհաննես Բեհզադ⁴⁸¹, Սեփոն Պեգիբձյան, Երվանդ Ոսկան⁴⁸²), թատերական (Հակոբ Վարդուկյան⁴⁸³, Մարտիրոս Մնակյան, Թովմաս Ֆասուլյաձյան⁴⁸⁴) գործում և տնտեսական կյանքում ընդհանրապես (առևտուր, արդյունաբերություն և արհեստներ, բանկային գործ)՝ նպաստել են երկրի առաջընթացին: Հաճախ պետության շահը ստիպել է սուլթաններին անգամ կառավարման մեխանիզմի որոշ անիվներ հանձնել հայազգի գործիչների. օրինակ հայ ամիրաներն ու սեղանավորները (Պեզձյաններ, Տատյաններ, Տյուզյաններ⁴⁸⁵, Մկրտիչ Ճիգայիրյան⁴⁸⁶, Հովհաննես Թընկերյան, Հովսեփ Դավուդյան), եվրոպական բարձրագույն կրթություն ստացած իրավաբանները (Կարապետ Շահպազ⁴⁸⁷, Հովհաննես Վահանյան, Հարություն Մոստիձյան, Միսակ Մակարյան, Արթուր Մաղաքյան, Սարգիս Գարագոչ),

⁴⁷² Չորմիսեան Լ., Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, Կ. Ս, 1850-1878, Պէյրուք, 1972, էջ 503:

⁴⁷³ Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1951, էջ 21-21:

⁴⁷⁴ Թորգոմեան Վ., Բժիշկ Գասպար Բեյ Սինապեան, «Հանդես ամսօրեա», Վիեննա, 1896, N 11, նոյեմբեր, էջ 330-340:

⁴⁷⁵ Yarman A., Osmanlı Sağlık Hizmetlerinde Ermeniler ve Surb Pırğıç Ermeni Hastanesi Tarihi, Surb Pırğıç Ermeni Hastanesi Vakfı, İstanbul, 2001, s.7.

⁴⁷⁶ Թուղլաճեան, Բ., Հայկական տպագրությունը Օսմանյան կայսրությունում և հայերու նպաստը թուրքական տպագրական արվեստին,-Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ XII, (Թուրքիա), Երևան, 1985, էջ 98-115:

⁴⁷⁷ Гордлевский А., Избранные сочинения, том 3 (История и культура), Издательство восточной литературы, Москва, 1962, с. 166.

⁴⁷⁸ Pars T., Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi, İstanbul, 1981, s.9.

⁴⁷⁹ «Լոյս», Փարիզ, 1908, թիվ 14, էջ 448-449:

⁴⁸⁰ Saris M., Başlangıcından günümüze Ermeni resim sanatı, İstanbul, 2003, s.108.

⁴⁸¹ Avedissian O., Peintres et sculpteurs Arméniens. Du 19ème siècle à nos jours précédé d'un aperçu sur l'art ancien, Le Caire, 1959, p.398.

⁴⁸² Գունտուրաճեան Ղ., Ինչպէս հիմնվեց օսմանեան հնությանց մյուսեն և գեղարվեստի վարժարանը, «Ժամանակ», Պոլիս, 1909, N 280, Арушанян О., Художественная жизнь Константинополя, Понто, газета фонда имени И. К. Айвазовского, 1996, N 3-4, февраль.

⁴⁸³ And M., Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu, (1839-1908), Ankara, 1972, s. 450, նույնի Osmanlı tiyatrosu, (Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, no 258, Ankara, 1976, s. 272.

⁴⁸⁴ ԳԱԹ, ձեռագիր աշխատությունների ֆ., Թոլայան Ե. (Կավոռո), 35 տարվա թատերախմբագրական հիշողություններ, Երևան, 1936, էջ 158:

⁴⁸⁵ Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Ազգապատում, Կ. Գ, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 4307-4308:

⁴⁸⁶ Pamukçiyân K., Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, III c., İstanbul, 2003, s. 130.

⁴⁸⁷ Ալպոյաճեան Ա., Պատմութիւն հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, Կ. Բ, 1937, էջ 2121:

տնտեսագետները (Հովհաննես Ալլահվերդյան, Գրիգոր Աղաթոն, Հակոբ Ամասյան, Մկրտիչ Հեքիմյան, Ռուբեն Քյաթիփյան, Արամ Երամ Բեյ, Հայկազուն Պեկյան⁴⁸⁸) և ճարտարապետները տարբեր ժամանակներում զբաղեցրել են պետական բարձր պաշտոններ՝ արժանավայել կատարելով իրենց գործը, անգնահատելի ծառայություններ մատուցելով երկրի բարգավաճմանը և հանրային կյանքի զարգացմանը: Հարկ է նշել, որ հայ գործիչների նվաճումները մշակույթի, տնտեսության և վարչակառավարման ասպարեզներում իրականում պայմանավորված չէին պետության կողմից նրանց տրված «առանձնաշնորհներով» կամ հայերի համար ստեղծված իբրև թե «բացառիկ բարենպաստ պայմաններով»՝ ինչի մասին շեփոքում է թուրք և թուրքամետ արևմտյան պատմագրությունը, ընդհակառակը, օսմանյան պետության ավանդույթների և կայսրության տիրապետող տարրի՝ թուրքերի կողմից ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ մշտապես կիրառվել է կրոնական խտրականության, հաճախ բացահայտ հալածանքների, տեղահանության ու ջարդերի քաղաքականություն: Օսմանյան կայսրությունում հայերի ու հույների մշակութային (մասնավորապես՝ կրթական) անհամեմատ ավելի բարձր մակարդակը մի փաստ է, որը բազմիցս արձանագրվել և համակողմանիորեն վերլուծվել է ոչ միայն հայ, այլև ռուս, արևմտաեվրոպական, ինչպես նաև արաբ անկողմնակալ հեղինակների հրապարակախոսական ու գիտական աշխատություններում:

Հայազգի գործարարները և մտավորականությունը առավելապես կենտրոնացած են եղել և զգալի հաջողություններ են արձանագրել մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլսում, Իզմիրում, կայսրության մյուս խոշոր (մասնավորապես ծովափնյա) քաղաքներում, մինչդեռ բուն Արևմտյան Հայաստանում գերակշռող հայության (հատկապես նրա ամենաստվար զանգվածը կազմող գյուղացիության) կյանքի պայմանները մշտապես եղել են ծայրաստիճան վատ, ինչը, անշուշտ, օսմանյան պետականության նպատակաուղղված քաղաքականության արդյունք էր: Այսուհանդերձ, անգամ Արևմտյան Հայաստանում կյանքի դժոխային պայմաններում հայերի մշակութային (կրթական) մակարդակն անհամեմատ ավելի բարձր էր, քան թուրքերինն ու քրդերինը՝ շնորհիվ լուսավորության ձգտման դարավոր ավանդույթների, նվիրյալ-մանկավարժների և ազգային բարերարների:

Օսմանյան կայսրությունում իշխող քաղաքական ու տնտեսական կարգերը (անձի և գույքի անապահովությունը, կանոնավոր ճանապարհների, էլեկտրականության, սարքավորումների բացակայությունը) իրականում մշտապես խանգարում էին տնտեսության առաջընթացին: Չնայած այդ ամենին, անգամ թուրքական ակնհայտ բռնության, հալածանքի, նախանձի և ատելության պայմաններում՝ հայերը ոչ միայն հանդիսացան օսմանյան մշակույթի որոշ ճյուղերի (հատկապես թատրոնի, գրահրատարակչական գործի, գեղանկարչության, երաժշտության) հիմնադիրները, արհեստների, միջազգային առևտրի առաջատարները, այլև կարողացան կատարելագործվելով՝ դուրս գալ համաեվրոպական ասպարեզ:

Փաստերի և աղբյուրների անաչառ քննությունը հերքում է ժամանակակից թուրք պատմագրության փորձերը՝ կամընտրական ձևով ներկայացնելու և լուսաբանելու Օսմանյան կայսրության միլլետների, ազգային ու կրոնական փոքրամասնություններից սերված գործիչների վաստակի, համաօսմանյան իրականության և մասնավորապես թուրք մշակույթի վրա ունեցած նրանց բացառիկ բարերար ազդեցության իրողությունները: Ակնհայտ է նաև, որ Թուրքիայի ազգայնամոլ կառավարիչներն իրականում երբևէ չեն հաշտվել այն մտքի հետ, որ կայսրությունում քաղաքական գերիշխանություն ունեցող թուրքերը զիջում էին հայերին ու հույներին, որոնք

⁴⁸⁸ Միրունի Հ., Պոլիս և իր դերը, հ. 4, Անթիլիաս, 1988, էջ 130-135:

գերազանցում էին նրանց կրթությամբ, ձեռներեցությամբ, արհեստների իմացությամբ, երկրագործության ասպարեզում ունեցած իրենց փորձառությամբ:

**ВКЛАД АРМЯН В ЭКОНОМИЧЕСКУЮ, АДМИНИСТРАТИВНУЮ, НАУЧНО-
ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ И КУЛЬТУРНУЮ ЖИЗНЬ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ
(XIX - НАЧАЛЕ XX ВВ.)**

Гиносян Наира

(Резюме)

Статья посвящена вкладу и неоспоримой роли армян в экономической и культурной жизни Османской империи в XIX - начале XX века. Армянские амиры, высококвалифицированные юристы, экономисты, дипломаты, занимая высокие государственные посты, с честью выполняли свою работу, способствуя развитию экономики Османской империи. Велика роль армян в развитии печатного и издательского дела, научно-просветительской деятельности, медицины и фармацевтики. Неоценима роль армянских архитекторов, художников и скульпторов, театральных деятелей и музыкантов.